

Litak, Stanisław

"Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart", hrsg. von Hubert Jedin [et al.], Freiburg im Br. [etc.] 1970 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 63/4, 707-710

1972

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

luty — stąd tak mała ściana wody). Są to jednak drobne potknięcia, których trudno uniknąć w tak wielkim dziele.

W recenzji podjęto problemy, które warto byłoby rozszerzyć w następnym wydaniu tej pracy. Nie zapominajmy, że większość ocen prezentowanych nam przez autorów została sformułowana po raz pierwszy, a poprzedzające je badania — częstokroć pionierskie — wytyczają kierunki dalszych studiów historykom słabo rozwiniętych krajów Afryki.

Walorem pracy — tak rzadkim niestety w naszej historiografii — jest piękny, bogaty język. Przytoczone przez autorów przypowieści, legendy i tradycje ubarwiają narrację historyczną, przybliżają i ułatwiają zrozumienie dziejów tak odległych i różnych od polskich.

Ukazanie się „Historii Etiopii” jest wydarzeniem naukowym dużej miary. Ta pierwsza prawdziwa synteza dziejów tego kraju kwalifikuje jej autorów do światowej czołówki etiopistów. Nie istnieje teraz możliwość badania dziejów Etiopii bez korzystania z tej pracy. Dlatego też należy zadbać o wydanie jej w obcych językach.

Małgorzata Dehnel

Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. 257 mehrfarbige Karten und schematische Darstellungen, Kommentare, ausführliche Register. Herausgegeben von Hubert Jedin, Universität Bonn, Kenneth Scott Latourette (+), Yale University, Jochen Martin, Universität Konstanz. Unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet von Jochen Martin. Kartographische Bearbeitung Hans E. F. Quast. Herder, Freiburg im Br. — Basel — Wien — Barcelona — New York — Rom — São Paulo — Tokyo 1970, s. 84 + 152 + XXXVIII.

Atlas został opracowany przy współpracy dużego, złożonego z 71 osób zespołu głównie historyków niemieckich. Szczególnie duży wkład w jego powstanie włożył prof. Martin z Konstancji, który jest autorem lub współautorem aż 88 komentarzy. Atlas zawiera 224 mapy większego lub mniejszego formatu, w tym stosunkowo dużo kolorowych, 13 planów miejskich z lokalizacją kościołów i klasztorów oraz 20 schematycznych nader użytecznych opracowań struktury organizacyjnej niektórych kościołów chrześcijańskich. Przedmowę napisał H. Jedin a odautorski wstęp J. Martin. Dzieło przeznaczone również dla niespecjalistów, stanowi duży postęp w stosunku do istniejących już tego rodzaju atlasów¹. Wyróżnia się zarówno zakresem tematyki, jak też metodą opracowania. Różnej objętości komentarze objaśniają czytelnikowi stan badań nad przedstawionymi na mapach i planach zagadnieniami oraz ułatwiają ocenę możliwości ich kartograficznej ilustracji. Niektóre z tych komentarzy, jak np. komentarz O. Engelsa do mapy zasięgu schizmy zachodniej, stanowią dość obszerne rozprawy z uwzględnieniem różnych stanowisk w kwestiach dyskusyjnych.

Nowym elementem, silnie podkreślanym przez wydawców i autorów jest uniwersalny charakter Atlasu, który w dużej mierze nadała mu współpraca z K. S. Latourette, amerykańskim historykiem misji protestanckich. Jest to w szerokim tego słowa znaczeniu kartograficzna synteza dziejów całego chrześcijaństwa. W niektórych wypadkach wychodzi nawet poza jego ramy, uwzględniając w pewnym zakresie dzieje islamu, jego ekspansję i wpływy na terenach chrześcijańskich w średniowieczu i w czasach nowożytnych. Z drugiej strony dążenie do syntezy z konieczności pociągało ograniczenia tematyki raczej do istotnych pro-

¹ Por. *Atlas zur Kirchengeschichte* K. Heussiego i H. Mulerta, wyd. 3, Tübingen 1937 oraz *Atlas du monde chrétien* A. Freitag a i J.-M. Lory, Bruxelles 1959.

blemów. Ich wyczerpujące przedstawianie nie zawsze było możliwe choćby ze względu na niedostateczny stan badań. Godną podkreślenia cechą Atlasu jest jego zerwanie z częstym w wielu dawniejszych opracowaniach europocentryzmem. Atlas orientuje nas więc w rozprzestrzenieniu się średniowiecznych sekt w północnej Afryce, na Bliskim Wschodzie i w Europie, w rozszerzaniu się wyznań protestanckich w Europie i na świecie, w stanie Kościoła katolickiego i jego działalności misyjnej w różnych częściach świata. Chronologicznie obejmuje okres od początku chrześcijaństwa do czasów nam współczesnych.

Znacznie lepiej zaawansowany stan badań w Europie i w Ameryce a także rola Europy w dziejach chrześcijaństwa musiały jednak wpłynąć na pewne uprzywilejowanie tych kontynentów.

Na szczególną uwagę zasługują mapy wyznań protestanckich, zwłaszcza w okresie ich formowania się. Słusznie zostały wyeksponowane te obszary, na których protestantyzm najsilniej się zaznaczył, a więc tereny Cesarstwa, Francji i Skandynawii. Stosunkowo dużo miejsca zajmuje też Kościół prawosławny w Rosji. Cenna jest również mapa ilustrująca ustabilizowaną już w Europie ogólną sytuację wyznaniową około 1680 r., która w zasadzie przetrwała niezmiennie do XX w. Komentarz do tej mapy opracował jeden z najlepszych znawców problemu, historyk niemiecki młodszego pokolenia prof. E. W. Z e e d e n.

Najobszerniej uwzględniony został w Atlasie Kościół katolicki. Jest to słuszne, jeśli się zważy, że Kościół ten do dzisiaj reprezentuje najbardziej rozbudowaną i spójną oraz, mimo wielu kryzysów wewnętrznych, najsilniejszą i najbardziej jednolitą strukturę organizacyjną. Szczególnie cenne są mapy przedstawiające chronologię powstawania biskupstw i rozprzestrzeniania się zakonów. Odzwierciedlają one w znacznym stopniu wzrost wpływów katolicyzmu w Europie i na świecie. Równocześnie pozwalają na uświadomienie sobie najsilniejszych jego centrów i kierunków ekspansji w różnych epokach historycznych. Na przykład przyglądając się mapie biskupstw w Europie około 1500 r., na której rozróżniono biskupstwa powstałe przed r. 1000 oraz pomiędzy r. 1000 a 1500, możemy zauważyć, jak dalece biskupstwa powstałe w pierwszym okresie znajdowały się jeszcze na terytoriach położonych w obrębie wpływów dawnego imperium rzymskiego. Trzonem zaś tej organizacji diecezjalnej była Italia. Reformatorskie dążenia w kościele XII i XIII w. ilustrują mapy rozwoju zakonów żebrzących, zwłaszcza dominikanów i franciszkanów. Zwracają też uwagę mapy tak rozpowszechnionego kultu relikwii oraz miejsc pielgrzymkowych. W średniowieczu trasy pielgrzymek ciągnęły się przez całą Europę i aż do Ziemi Świętej. Pielgrzymki należą niewątpliwie do najciekawszych zjawisk ówczesnej kultury. Z tegoż punktu widzenia na specjalną uwagę zasługują mapy przedstawiające rozwój szkolnictwa a zwłaszcza uniwersytetów w Europie do r. 1500.

Trudno przedstawić w krótkim omówieniu całą problematykę Atlasu. Jest on ważnym osiągnięciem w dziedzinie kartograficznych ujęć problematyki historycznej. Znajdzie też odpowiednie miejsce w warsztacie historyka a zwłaszcza historyka chrześcijaństwa czy historyka kultury. Jego wartości nie pomniejsza fakt, że zarówno dobór tematyki, jak też sposób opracowania niektórych map i komentarzy może budzić zastrzeżenia.

Budzi więc wątpliwości stosunkowo słabe uwzględnienie zakonu jezuitów, któremu poświęcono mniej więcej tyle samo miejsca, co innym zgromadzeniom zakonnym, choć rola jezuitów w kościele potrydenckim była, jak wiadomo, niewspółmiernie większa. Za mało zostały uwypuklone zwłaszcza oświatowe, wychowawcze i kulturalne funkcje jezuitów. Dla ilustracji reformatorskiej i kontrreformacyjnej działalności zakonu należałoby oczekiwać co najmniej paru map przedstawiających rozwój kolegiów i innych szkół, szczególnie akademickich, prowa-

dzonych przez jezuitów z uwzględnieniem liczby zatrudnionych profesorów i studiującej młodzieży. Uwzględnienie tej problematyki przynajmniej na wybranych przykładach należałoby tym bardziej postulować, że w wypadku jezuitów nie można chyba narzekać na brak źródeł, ani opracowań. Zupełnie też pominięty został w Atlasie tak interesujący i dyskutowany obecnie² problem dechrystianizacji społeczeństw w XIX i XX w. Można by również spodziewać się więcej jeśli idzie o problematykę wyznaniową Europy wschodniej; najslabiej potraktowano stosunki wyznaniowe w Polsce i to tak w średniowieczu jak i w czasach nowożytnych. Do pewnego stopnia może to usprawiedliwiać niedostateczny stan opracowań kartograficznych. Ostatnich prac z tego zakresu³ nie można tu było wykorzystać, gdyż ukazały się one prawie równocześnie z Atlasem. Dawniejszy zaś atlas Kwołka⁴ ze względu na niewielki nakład, praktycznie nie jest dostępny. Niemniej jednak uderzająca jest nieznamość polskiej historiografii, tak dawniejszej, jak i powojennej. Przykładem może być problem reformacji w Polsce, opracowany wyłącznie na podstawie prac zachodnioeuropejskich, głównie niemieckich, z pominięciem bogatej literatury polskiej. Pominięto nawet najbardziej podstawową dla Atlasu mapę zborów protestanckich w Polsce, opracowaną przez H. Merczynga⁵.

Skrajnym przykładem beczasowego potraktowania problematyki historycznej może być mapa pielgrzymek w starożytności i w średniowieczu opracowana przez B. Köttinga, pozbawiona bliższego określenia chronologicznego. Brak dokładniejszego sprecyzowania końcowej daty okresu (wobec niejednoznaczności terminu „średniowiecze”) może powodować wiele nieporozumień. Nie wyjaśnia tego również autor w przykrótkim i schematycznym komentarzu, w którym tylko ogólnie i niezgodnie z tym, co zostało przedstawione na mapie opisuje znaczenie ważniejszych miejsc pielgrzymkowych oraz zmiany zachodzące w zakresie kultów świętych i związanych z nimi pielgrzymek w ciągu dziejów aż do czasów nam współczesnych. Gdyby przyjąć, że idzie tu o średniowiecze w klasycznym znaczeniu, niezrozumiałe będzie opuszczenie Częstochowy jako miejsca kultu maryjnego o stosunkowo dużym zasięgu już od schyłku XIV w. Jest to tym mniej zrozumiałe, że najnowszą pracą na temat Częstochowy, także jako miejsca pielgrzymkowego, jest wydana w 1966 r., nieznaną autorowi praca niemieckiego uczonego Weidhassa⁶.

Trafiają się też w komentarzach i mapach drobne pomyłki. Tak np. właściwą datą odnowienia Akademii Krakowskiej jest r. 1400 a nie jak na mapie uniwersytetów, r. 1397. Unia brzeska miała miejsce w 1596 r. a nie, jak przyjmuje E. W. Zeeden w komentarzu do mapy wyznaniowej około 1680 r., w r. 1598⁷.

Parę słów na temat czytelności map zamieszczonych w Atlasie. Jest to problem szeroko obecnie dyskutowany przez kartografów i historyków (choćby na ostatnim kolokwium zorganizowanym w ramach Polskiej Akademii Nauk w październiku 1971 r. na temat kartografii i historii społeczno-religijnej), brak też

² Por. *Miscelanea Historiae Ecclesiasticae III. Colloque de Cambridge 1968*, Louvain 1970, s. 285—379.

³ *Kościół w Polsce* t. 1—2, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1968—1970, mapy oraz mapy opracowane przez B. Kumora, *Granice metropolii i diecezji polskich (968—1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” t. 22, 1971.

⁴ J. Kwołek, *Atlas historyczny biskupstw polskich*, Przemyśl 1949 (wydanie światłodrukowe).

⁵ H. M[erczyng], *Zbiory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, mapa.

⁶ H. Weidhass, *Czenstochau. Stadt, Kloster und Marienbild*, Leipzig 1966.

⁷ E. W. Zeeden w innej pracy (*Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, München — Wien 1965, s. 157) przyjmuje właściwą datę tej unii, co może wskazywać, że błąd powstał przypadkowo.

dotychczas zadowolających rozstrzygnięć. Z punktu widzenia czytelności omawiany Atlas, ogólnie biorąc, nie przedstawia się źle. Przykładem dobrego rozwiązania mogą być kolorowe mapki przedstawiające zasięg poszczególnych kościołów protestanckich w USA w 1850 r. (s. 100—102). Ale są i rozwiązania mniej udane. Do takich można zaliczyć np. mapę przenoszenia relikwii w okresie między r. 600 a 1200, która na skutek zastosowania zbyt dużej ilości różnorodnych znaków stała się bardzo słabo czytelna. Z tego samego powodu słabo czytelna jest mapa klasztorów prawosławnych w Rosji w latach 1400—1700. Należy jednak zaznaczyć, że uczytelnienie map wiąże się najczęściej ze zwykłą kosztością ich druku, z czym niewątpliwie wydawcy musieli się liczyć. W takich wypadkach lepszym rozwiązaniem byłby jednak wykres.

Na zakończenie należy podkreślić, że mimo takich czy innych uwag krytycznych, których nie chcę tu mnożyć, omawiany Atlas, będący jakby kartograficznym uzupełnieniem wychodzącego równocześnie podręcznika historii Kościoła pod redakcją H. Jedina („Handbuch der Kirchengeschichte”), stanowi ważne wydarzenie w nauce historycznej. Może też stanowić punkt wyjścia do dalszych, bardziej pogłębionych kościelnych studiów geograficzno-historycznych. Do korzystania zaś z niego zachęca obszerny i dobrze opracowany indeks nazw geograficznych.

Stanisław Litak

Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae tomus I: *inde ab a. DCCCV usque ad a. MCCXXXV*, ad edendum praeparavit Richard Marsina, sumptibus Academiae Scientiarum Slovacae, Bratislaviae MCMLXXI, s. 472, 25 tabl.

Gdy w wyniku I wojny światowej naród słowacki odzyskał wolność po przeszło tysiącletniej niewoli, jego inteligencja stanowiła niewielką, bo zaledwie ponad pół tysiąca liczącą grupę osób. W ciągu zaledwie pół wieku — a nie był to bynajmniej okres nieskrępowanego i swobodnego dla Słowaków rozwoju — ten aktywny i prężny naród wydał elitę kulturalną, która zdolna jest odrabiać zaległości w rozwoju kultury narodowej wynikające z tragicznych losów narodu słowackiego. Za fakt świadczący, że naród słowacki nie tylko dorównuje, ale nawet może pomyślnie rywalizować w dziedzinie kultury z sąsiednimi narodami, można uznać podjęcie prac nad kodeksem dyplomatycznym Słowacji do roku 1301 oraz opublikowanie w ubiegłym roku pierwszego tomu tego wydawnictwa. (Dotychczas średniowieczna historia Słowacji opierała się na przestarzałych wydawnictwach węgierskich).

Prace nad kodeksem zaczęto w Instytucie Historycznym Słowackiej Akademii Nauk w 1956 r., kwerendę źródłową ukończono w roku 1960, lata 1961—1966 zeszyły na opracowaniu, a w 1967 r. pracownik Instytutu Ryszard Marsina złożył do druku I tom kodeksu zawierający dokumenty i listy do roku 1235. Równocześnie Marsina ogłosił pracę¹, w której omawia problemy autentyczności najstarszych dokumentów dotyczących Słowacji, m.in. żywo obchodzonego polskimi historykami tzw. fałszyfikatu biskupstwa praskiego rzekomo z r. 1086. Tematyka tej pracy jest tak odległa od zainteresowań niżej podpisanego, że nie czuje się on na siłach ją omawiać. Zwraca tylko na nią uwagę polskich historyków interesujących się problematyką wielkomorawską, państwa Wiślan i przynależnością Krakowa do Czech.

Metoda, a zwłaszcza symbolika wydawnicza Marsiny są nieco inne od stosowanych w polskich kodeksach dyplomatycznych. Językiem wstępu, objaśnień

¹ R. Marsina, *Stúdie k Slovenskému Diplomatúru I*, „Historické Stúdie” t. XVI, 1971.